

SANDA RAPA

LU Latviešu valodas institūts
sanda.rapa@inbox.lv

Latviešu toponīmiskās sintagmas

Lai gan sintakses kā valodniecības nozares aizsākumi meklējami senākā pagātnē nekā pirmo zinātnisko onomastisko pētījumu rašanās, teikuma uzbūves pētnieku uzmanība onomastiskajiem vārdu savienojumiem pievērsusies reti – ne velti šis starpnozaru izpētes lauks valodniecībā tiek dēvēts par «pelēko zonu». Iespējams, ka šādas situācijas pamatā ir minimālo sintaktisko sakaru esamības meklējumi jeb sintakses pētnieku pārdomas par minimālo sintaktisko vienību un tās robežām, taču onomastiskajiem vārdu savienojumiem pilnībā piemīt sintaktiskas vienības pazīmes (toponīmiskam vārdu savienojumam ir lineāra secība, tam ir kodols, vienots fonētisks komplekss, tam piemīt valence, tas informē un satur konkrētu informāciju).

Referātā aplūkoti salikti toponīmi – toponīmiskas vārdkopas un prepozicionāli nosaukumi, kas veido aptuveni trešo daļu latviešu vietvārdu. Visi saliktie toponīmi veido endocentriskas substantīva grupas, un lielākajai daļai no tām frāzes kodols ir ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds. Kopumā novērojami septiņi toponīmisko konstrukciju sintaktiskie pamatmodeļi: substantīva, adjektīva, prepozīcijas, numerāļa, norādāmā vietniekvārda, interjekcijas konstrukcijas un koordinatīvās jeb junktīva konstrukcijas.

Visbiežāk sastopams pirmais modelis (89%), kurā atkarīgais komponents ir substantīvs ar ģenitīva vai – daudz retāk – datīva galotni. Lielākā daļa no šādiem toponīmiem ietver piederības jeb posesīvo ģenitīvu, taču daži no tiem glabā arī locījumus, kas latviešu kopvalodā zuduši vai netiek lietoti – tāds ir, piemēram, no lībiešu valodas aizgūtais piederības datīvs un tikai vietvārdos sastopamais salīdzinājuma jeb toponīmiskais ģenitīvs.

Otrs biežāk sastopamais modelis (10%) ir atributīvas konstrukcijas, kurās atkarīgais komponents ir adjektīvs jeb modificētājs. Toponīmiskos vārdu savienojumus ar īpašības vārdu raksturo tas, ka adjektīvam gandrīz vienmēr ir noteiktā galotne (īpašības vārdi ar nenoteikto galotni vietvārdos, visticamāk, ir izlokšņu īpatnība). Abiem produktīvākajiem toponīmisko konstrukciju sintaktiskajiem modeļiem ir līdzīgas sintaktiskās pazīmes – tos raksturo unilaterāla (vienpusēja) atkarība un endocentriskums.

Konstrukciju ar numerāli, pronomenu, interjekciju un prepozīciju ir ļoti maz – tās veido tikai 1% no visām toponīmiskām vārdkopām, taču ļauj spriest par nosaukumu veidošanas daudzveidību un ļauj paraudzīties uz vietvārdu rašanās aizsākumiem – tā, piemēram, prepozicionālās toponīmiskās konstrukcijas onomastikā tiek uzskatītas par vissenāko vietvārda rašanās modeli, kas rāda vietas nosaukuma veidošanu no apraksta. Latviešu toponīmijā šādas konstrukcijas ir nestabilas – tās tiecas pielāgoties vairākus toponīmisko konstrukciju, pārtopot par salikteni vai transformējoties lokāmā nosaukumā.

Aplūkotie saliktu vietvārdu sintaktiskie modeļi atspoguļo ļoti daudzveidīgus sintaktisko sakaru veidus, taču toponīmijā bez šiem pamatmodeļiem pastāv arī dažādas to kombinācijas un transformācijas – nereti toponīmiskajās konstrukcijās iesaistīti vēl citi papildu elementi, kas toponīmam ļauj izaukt līdz apjomīgas un sarežģītas sintaktiskās konstrukcijas paraugam.